

ხულოს მუნიციპალიტეტი

სოფელი ბაკო

ხიხანის ციხე

რეაბილიტაციის პროექტი

განმარტებითი ბარათი

2012

ხიხანის ციხე

ხიხანის ციხე ძველი ქართული სათავდაცვო ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი საყურადღებო ძეგლია. ციხის კომპლექსი მაღალი მთის თხემზე, დაახლ. ოთხასი მეტრის მონაკვეთზეა განლაგებული. თხემის აღმოსავლეთ ბოლოში, ყველაზე მაღალ ადგილას, ციტადელია. ციტადელის დას-ით, ოდნავ დაბლა, მოზრდილი, აღმოსავლეთ-დასავლეთის მიმართულებით წაგრძელებული ნაგებობაა (სასახლე?). ეს ადგილი, დაახლოებით 50-60 მ მანძილზე სწორი რელიეფისაა შემდგომ კი, მცირედ შემაღლებული ადგილია, რომლის წვერზე სწორკუთხა კოშკია აღმართული. ამ უკანასკნელის დასავლეთით, ასიოდ მეტრის მანძილზე, კიდევ ერთი სწორკუთხა კოშკია, მისკენ კი, ვიწრო ბილიკი ეშვება, რომელიც მიკიბ-მოკიბვით ჩასდევს მთის მკვეთრად დახრილ კლდოვან კეხს. ამ კოშკის დასავლეთით, უფრო დაბლა, ორმოციოდ მეტრზე, მცირე ზომის ბუხრიანი ნაგებობის ნანგრევია.

აღსანიშნავია, რომ ციხის ნაგებობები ინტენსიურ რღვევას განიცდიან, რის გამოც ისინი სრული განადგურების საფრთხის წინაშე დგანან, ამიტომ მათი დროული გამაგრება გადაუდებელ საქმედ შეიძლება ჩაითვალოს.

ციტადელი

ადგილის ტოპოგრაფიის გამო, ციტადელი, აღმოსავლეთ-დასავლეთის მიმართულებითაა წაგრძელებული და გეგმით მრუდხაზოვანი, საკმაოდ რთული მოხაზულობა აქვს (სიგრძე – დაახლ. 100 მ, მაქსიმალური სიგანე – 25 მ). ციტადელის აღმოსავლეთ ნაწილი ჩაქცეულია და მისი ფორმა აღარ დგინდება. ციტადელი შემოფარგლული იყო მაღალი გალავნით, რომლისგანაც მხოლოდ დასავლეთის, სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლების ნაწილებიღაა შემორჩენილი. მიუხედავად იმისა, რომ გალავნის უმეტესი ნაწილი დანგრულია, მისი კონტური მთელ პერიმეტრზე იკითხება. გალავნის ჩრდილოეთ კედელში ჩართული იყო ორი სწორკუთხა კოშკი, რომლებიც მთლიანად გალავნის ფარგლებს შიგნით იყვნენ მოქცეულნი. ციტადელის დასავლეთ ბოლოში, რელიეფი შედარებით სწორია, აქ საყრდენი კედლით გამაგრებულ ბაქანზე შემორჩენილია ნანგრევებად ქცეული დარბაზული ეკლესია, მასთან ახლოს (სამხრეთით და დასავლეთით) კი, რამდენიმე შენობის ნაშთი. ეკლესიის აღმოსავლეთით რელიეფი თანდათან დაბლდება და ბოლოს ვაკდება. აქ, ეზოს შუა ნაწილში დრმა ხაროა, იქვე ახლოს კი, გალავნის კედელზე მოგვიანებით მიდგმული მცირე შენობის ნანგრევი.

ციტადელის აღმოსავლეთი ნაწილი ჩრდილოეთითან სამხრეთისკენაა დაფერდებული, ფერდობის სამხრეთ კიდეში, მარანის ნანგრევია, რომლის

სამხრეთის კედელი ციტადელის გალავნის შესაბამისი კედლის ხაზზეა. მარნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ციტადელის კოშკებს შორის, კვადრატული გეგმის ნაგებობის ნაშთია. კიდევ ერთი, მაგრამ გაცილებით მცირე ნაგებობის (სავარაუდოა სენაკის) ნაშთია მარნის სამხრეთით (ოციოდე მეტრის მანძილზე), ციტადელის ზღუდის გარეთ.

პროექტით გათვალისწინებულია ციტადელის გალავნის კედლების შემორჩენილი ნაწილების კონსერვაცია და გალავნის არსებული კვალის მიხედვით, მთელ პერიმეტრზე, დანგრეული ნაწილის აღდგენა – დაახლ. 1-1,5 მ სიმაღლეზე. გალავნის სამხრეთის კედელზე, რომლის მცირე მონაკვეთი თითქმის თავდაპირველ სიმაღლეზე დგას და შემორჩენილი აქვს საბრძოლო ბილიკის საყრდენი ძელების ბუდეები, მოეწყობა ხის საბრძოლო ბილიკი და ალაგ-ალაგ რამდენიმე ქონგური – ორფერდა თავით. ქონგურები აღდგენილი იქნება ამავე კედელზე არსებული ქონგურის შემორჩენილი ნაწილის მიხედვით. ჩვენთვის უცნობია, თუ როგორ იყო იგი დასრულებული, მიუხედავად ამისა, მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ მისი ორკალთა თავით დაბოლოება, რაც სავსებით დასაშვებია ამ ეპოქისათვის. გარდა ამისა, ამგვარი ფორმის ქონგური გაცილებით უფრო მედეგი იქნება ამ ადგილისათვის დამახასიათებელი ჭარბი ატმოსფერული ნალექების მიმართ. რაც შეეხება იმ ნაგებობებს, რომელთა მხოლოდ კვალიღაა შემორჩენილი და გათხრა-გასუფთავების გარეშე მათი გეგმის კონტურის დადგენაც კი არ ხერხდება, ძეგლზე გადგეგმილი არქეოლოგიური გათხრების პროცესის პარალელურად მოხდება მათი კონსერვაცია, რაც აისახება როგორც ანაზომებზე, ისე პროექტის შესაბამის ნახაზებზეც.

ციტადელი (ეკლესია)

ვითვალისწინებთ რა, ქართული სულიერი კულტურის ძეგლთა აღდგენისა და მშენებლობის ზრდის ტენდენციას, საჭიროდ მიგვაჩნია ეკლესიის განახლება და ახლო მიმავალში მისი ამოქმედება.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეკლესია თითქმის მთლიანადაა დანგრეული. შემორჩენილია აფსიდი, ჩრდილოეთის კედელი, სამხრეთის კედლის აღმოსავლეთ ნაწილი და დასავლეთ კედლის ჩრდილოეთის კიდე (შემორჩენილი კედლების მაქს. სიმაღლე 1,2 მია). ეკლესიის კედლებში აშკარად გამოიყოფა სხვადასხვა პერიოდის ორი სამშენებლო ფენა, რომლებიც ერთმანეთისგან როგორც საშენი მასალით, ისე წყობის ხასიათითაც მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან.

პროექტის მიხედვით გათვალისწინებულია ეკლესიის ორივე ფენის შემორჩენილი ნაწილის კონსერვაცია. შენობის განახლებული ნაწილი აგებულ იქნება გვიანდელი ფენის წყობის მსგავსად. ტაძრის განახლებული და არსებული ნაწილები გაიმდიჯნულ იქნება დემარკაციული ხაზით.

მეცნიერ-მოღვაწე აბუსერიძე ტბელის მიერ 1233 წელს დაწერილ თხზულებაში, რომელიც ძირითადად ხიხანის ეკლესიის მშენებლობას

ეძღვნება და მოთხოვნილია მშენებლობის მთელი პროცესი, აღნიშნულია, რომ ეკლესია წმ. გიორგის სახელობისაა, მის მშენებლობას ერისთავთ-ერისთავები აბუსერისძენი ხელმძღვანელობდნენ, ხოლო ეკლესია აგებული ყოფილა სახელგანთქმული კალატოზის ბოლოკ-ბასილის მიერ. ნაშრომის მიხედვით, ტაძარი ნაშენი ყოფილა საკვირველი ოსტატობით, “დიდად შუენიერი და წმიდად გეპული ქვებითა ფრიად დიდითა და მრავალთა მიერ სატვირთავადცა ძნიად შესაძლებელითა”. როგორც ნაშრომიდან ირკვევა, ეკლესიას შესასვლელი დასავლეთიდან ჰქონია და გადახურული ყოფილა უზარმაზარი ბალაქრით. “ხოლო ნეტარი ბასილი მოვიდა მას ადგილსა უღლეულითურთ, და წარვიდა უმეტეს ოთხისა უტევნისა და მიაწია ქვაი იგი უღლეულითა მით სამუშაოსა მას ტაძრისსა საკვირველისა და დადგა ბალაჰვრად კარსა დასავალისასა, რომელ არს მცირედლა უნაკლულევანეს ათერთმეტისა მტკაველისა” მიუხედავად იმისა, რომ თავდაპირველი ეკლესია ღორფინებით ყოფილა გადახურული, რომელთა სხვადასხვა ზომის ნაწილები, ციტადელთან ახლოს თხუთმეტიოდუ მეტრის მანძილზე მდგარი ნაგებობის გვიანდელ, უღუდაბოდ ნაგებ კედლებშია ჩართული (ადგილობრივთა გადმოცემით კედლებზე ქვების მნიშვნელოვანი ნაწილი 1950-იან წლებშია დაწყობილი). პროექტით განსაზღვრულია ეკლესიის თუნუქით გადახურვა, რაც მნიშვნელოვნად შეამცირებს მისი რეაბილიტაციის ხარჯებს.

ციტადელი (კოშკი № 1)

კოშკი ციტადელის აღმოსავლეთ კიდეში დგას – ქარაფის თავზე. ამჟამად მისგან ჩრდილოეთის ნახევარიდაა შემორჩენილი – სამი სართულის სიმაღლეზე. სამხრეთის ნახევარი კი კლდესთან ერთად ჩამოშლილია. აღსანიშნავია, რომ კლდის ქანების დაშლის პროცესი ამჟამადაც გრძელდება, რაც კოშკის დაცვით ღონისძიებებს ძლიერ ართულებს. პროექტით განსაზღვრულია კოშკის ირგვლივ (ძირითადად სამხრეთით) კლდის ქანების ანკერული კონსტრუქციით გამაგრება და კოშკის ქვეშ რკინაბეტონის ერთიანი საყრდენი ფილის მოწყობა, რის შემდგომაც კოშკის შემორჩენილი ნაწილის გამაგრება და კონსერვაცია შესაძლებელი გახდება. კოშკის შემორჩენილი კედლების შემჭირდოებისათვის საჭიროდ მივიჩნიეთ შემორჩენილ ნაწილში სართულშუა გადახურვების მოწყობა (შემორჩენილია სართულშუა გადახურვის კოჭების საყრდენი საყრდენი ბუდეები). სართულშუა გადახურვები მოეწყობა რკინაბეტონით. იგი ქვემოდან უხილავი იქნება, შეიფიცრება და “დაეყრდნობა” ხის კოჭებს, რაც კოშკის აღნაგობას მნახველისთვის უფრო თვალსაჩინოს გახდის და, რაც მთავარია, ამგვარი კონსტრუქცია მნიშვნელოვნად გაზრდის მის მდგრადობას. კოშკის ეზოს მხარეს მოქცეულ ნაწილს, ფუძის ღონეზე, გაუკეთდება გარშემოსავლელი (სიგ. – 1 ბ) დამთვარიებელთათვის – ლითონის სათანადო მოაჯირით.

ციტადელი (კოშკი № 2)

კოშკი ციტადელის ყველაზე მაღალ ადგილზე დგას. ამჟამად მისგან მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთის მხარეაა შემორჩენილი – თითქმის მთელ სიმაღლეზე. ღსანიშნავია, რომ გეგმის კონტური, მოცულობითი ფორმები და არქიტექტურული ელემენტები კოშკის შემორჩენილ კედლებს შენარჩუნებული აქვს, რაც მისი აღდგენის საფუძველს მნიშვნელოვნად ამყარებს (ამ გადაწყვეტილებას მხარს უმაგრებს, ციხის უკიდურეს დასავლეთ კიდეში მდგარი ე. წ. მეოთხე კოშკი, რომელიც ამჟამად უმნიშვნელო დანაკარგებითაა შემორჩენილი). პროექტით გათვალისწინებულია კოშკის პირველი და მეორე სართულების დანგრეული ნაწილების აღდგენა – შესაბამისი არქიტექტურული ელემენტებით, მესამე სართულის დანგრეული კედელი კი აღდგება 1,2 მ სიმაღლეზე. აღდგენილ იქნება: ბანის სართულის ჩრდილოეთ კედელში არსებული მაშკულიც, რომელიც თითქმის სრულადაა შემორჩენილი. ამავე კედელში მოეწეობა მეორე მაშკული, რომლის არასებობა ეჭვს არ იწვევს. მაშკულების გარდა, ბანის სართულის კედელი აღიჭურვება რამდენიმე ქონგურიტაც. კოშკს დასავლეთიდან, და როგორც ირკვევა აღმოსავლეთიდანაც, ჩრდილოეთ კედლის ხაზზე, მიყრდნობილი ჰქონდა გალავნის კედელი, რომლის კვალი კოშკის დასაღეთ კედელზე მთლიანადაა შემორჩენილი. კოშკის კონსტრუქციული მდგრადობის გაზრდის მიზნით, გალავნის მცირე ნაწილი, კოშკს ორივე მხრიდან ექნება მიდგმული. გალავნის დანარჩენი ნაწილი კი აღდგება შემორჩენილი კვალის მიხედვით, დაახლ. 1,5 მ სიმაღლეზე.

ციტადელი (მარანი)

მარანი გეგმით სწორკუთხაა. ამჟამად მისგან მხოლოდ დასავლეთის ნაწილიაა შემორჩენილი – შესაბამისი კედლების ფრაგმენტებითა და ხუთი სანახევროდ შემორჩენილი ქვევრით (გასული საუკუნის 50-იანი წლებისთვის ქვევრების რაოდენობა ათამდე ყოფილა), აღმოსავლეთის ნაწილი კი კლდესთან ერთად ჩაქცეულია. პროექტით განსაზღვრულია მარნის შემორჩენილი კედლების გამაგრება-კონსერვაცია, დანგრეული ნაწილებისა კი – აღდგენა. ნაგებობა გადაიხურება ხის ძეგლებზე დაყრდნობილი მიწური ბანით (მსგავსად იქნება გადახურული ციტადელის გარეთ – სამხრეთით, ოცდაათიოდე მეტრის მანძელზე – მდებარე პატარა სწორკუთხა ნაგებობაც, რომლის დანიშნულებაც გათხრა-გასუფთავების გარეშე ამ ეტაპზე არ დგინდება). მარნის ჩაქცეული ნაწილის მხარეს მოეწეობა რკინაბეტონის საყრდენი ბაქანი – ლითონის მოაჯირით, და შემინული კედელი – ინტერიერის განათებისათვის.

ციტადელი (ხარო)

ხარო წრიული მოყვანილობისაა, რომლის კედელი ნატეხი ქვითა და კირის დუღაბითაა ამოყვანილი (სიღრმე დაახლ. 5 მ, ფუძესთან დიამეტრი 2 მ-ს აღემატება). იგი ციხის დანარჩენი ნაგებობებისაგან განსხვავებით შედარებით უვნებლადაა შემორჩენილი.

პროექტით გათვალისწინებულია მისი ამოწმენდა და დაზიანებული ნაწილების შეკეთება. ზემოდან იგი შემოიფარგლება დაბალი ზღუდით, რომლის ირგვლივ მოეწყობა ლითონის წრიული მოაჯირი.

ნაგებობა ციტადელის დასავლეთით (სასახლე?)

ნაგებობა ციტადელის დასავლეთით დგას, თხუთმეტოდე მეტრის მანძილზე. ესაა მოზრდილი ზომის, აღმოსავლეთ-დასავლეთის მიმართულებით წაგრძელებული და თითქმის მთლიანად დანგრეული სტრუქტურა, რომელსაც აღმოსავლეთიდან ეკვრის გაცილებით მცირე ზომის სწორკუთხა მინაშენი.

შენობა სხვადასხვა პერიოდის მინიმუმ სამ ფენას შეიცავს. თავდაპირველი ფენის მნიშვნელოვანი ნაწილი აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებშია შემორჩენილი. ამავე კედლებში გამოიყოფა მომდევნო, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ მინაშენის თანადროული ფენა, რომლის წყობის ხასიათი თავდაპირველი ფენისგან საგრძნობლად განსხვავდება. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ შენობის განივ კედლებს ბოლოები მონგრეული აქვთ და გრძივ კედლებს წყობით არ უკავშირდებიან. ორივე მათგანი ნატეხი ქვით, საკმაოდ ტლანქადაა ნაწყობი – დუღაბის გარეშე. წყობაში ალაგ-ალაგ ჩართულია დუღაბის სხვადასხვა ზომის ნაგლეჯები და ლორწინების ფრაგმენტები (აღსანიშნავია, რომ ანალოგიურადაა ნაწყობი შენობის შიგნით, აღმოსავლეთ ნახევარში არსებული სათავესის სამხრეთისა და დასავლეთის კედლები). ადგილობრივთა გადმოცემით კედლების დიდი ნაწილი 1950-იან წლებში, ექსკურსიების დროს ციხეზე ამოყვანილ სკოლის მოწაფეების მიერაა ნაწყობი.

ამჟამად შენობის თავდაპირველი კედლების უმეტესი ნაწილი მიწითაა დაფარული და არქეოლოგიური გათხრების გარეშე შენობის გეგმარებით სტრუქტურაზე, და რაც მთავარია, დანიშნულების შესახებ, დარწმუნებით რაიმეს თქმა ძნელია.

აღსანიშნავია, რომ შენობის აზომვითი სამუშაოების დროს, გრძივი კედლების დასავლეთ კიდეებთან, მიწის დაახლ. 1 მ სიმაღლის ფენის მოცილების შემდეგ, გამოჩნდა ნატეხი ქვის თარაზული რიგებით ნაგები თავდაპირველი კედლის ნაშთები (სიმ. დაახლ. 0,7-0,9 მ), რომელთა კონფიგურაცია და განივ კედლებთან მიმართება მიგვანიშნებს, რომ შენობის გეგმის გარეგანი კონტური სწორკუთხოვანი ყოფილა. ინტერიერში, იატაკის თავდაპირველი დონის დასადგენად, გაკეთდა ასევე რამდენიმე შურფი.

პროექტით განსაზღვრულია ნაგებობის როგორც თავდაპირველი, ისე გვიანდელი ფენის ნაწილთა კონსერვაცია. მიწის ფენასთან ერთად მოიხსნება გასულ საუკუნეში ნაწყობი კედლებიც, რომელთა არსებობა ძეგლის ისტორიას ბუნებრივია არ ამდიდრებს. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლებზე თავდაპირველი ფენის მორყეული ქვები მოიხსნება, გაიწმინდება მათი ბუდეები და ისინი დაუბრუნდებიან ძველ ადგილს.

არქეოლოგიური გათხრების დროს როგორც შენობის შიგნით, ისე გარედანაც (განსაკუთრებით დასავლეთ კედლის წინ) მოსალოდნელია ახალი კედლების ან მათი კვალის გამოვლენა (რისი ალბათობაც საკმაოდ დიდია), ამ შემთხვევაში კედლები დაკონსერვდებიან და სათანადოდ იქნებიან დაცული, ხოლო ის კედლები, რომელთაგანაც მხოლოდ კვალი იქნება შემორჩენილი, მათი წარმოჩენისათვის ისინი აღდგენილ იქნებიან დაახლ. 0,5 მ სიმაღლეზე.

მესამე კოშკი აღმოსავლეთიდან (კოშკი № 3)

პროექტით გათვალისწინებულია კოშკის სრული აღდგენა – სართულშუა გადახურვების ჩათვლით. ვითვალისწინებთ რა, ნაგებობის დაზიანებების ხასიათს და აღსადგენი ნაწილის სიმცირეს (მონგრეულია სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხე და მისი მიმდებარე კედლების მნიშვნელოვანი ნაწილები), მიგვაჩნია, რომ კოშკის სრული აღდგენა აუცილებელია მისი სრულყოფილი დაცვისათვის და ამასთანავე მიზანშეწონილია არქიტექტურის წარმოჩენის თვალსაზრისითაც.

ის პირველადი არქიტექტურული ფორმები, რაც დღეს ნაგებობას შემორჩა, ზემოაღნიშნული გადაწყვეტილების საფუძველს დარწმუნებით გვიქმნიან. კოშკის კედლების დანგრეული ნაწილების აღდგენა მოხდება შემორჩენილ ნაწილებთან შეთანხმებულობით – როგორც წყობის ხასიათის, ისე არქიტექტურულ ელემენტთა განლაგების თვალსაზრისითაც.

მეოთხე კოშკი აღმოსავლეთიდან (კოშკი № 4)

ციხის შემადგენელი ნაგებობებიდან აღნიშნული კოშკი ყველაზე უვნებლადაა შემორჩენილი. ამჟამად იგი ორსართულნახევრის სიმაღლეზე დგას. ჩამოშლილია სართულშუა გადახურვები, პირველი სართულის ჩრდილოეთის კედელი, დასავლეთ კუთხესთან, დანგრეულია, სართული დაახლ. 1,5 მ სიმაღლეზე, კედლებიდან ჩამონაშალი ქვებითაა ამოვსებული. პროექტით განსაზღვრულია კოშკის მესამე სართულის კედლების დანგრეული ნაწილების და სართულშუა გადახურვების აღდგენა. სართულები ერთმანეთთან დაკავშირებული იქნება სართულშუა გადახურვებში მოწყობილი ოთხკუთხა ხვრელებით და ხის მისადგმელი კიბეებით (მსგავსად იქნებიან დაკავშირებული დანარჩენი კოშკების სართულებიც). კოშკში შესასვლელი მეორე სართულის დონეზეა,

აღმოსავლეთის კედელში. გარედან, კოშკში შესასვლელად მოეწეობა ხის კიბე. ამ კიბის არსებობის ფაქტს ადასტურებს შესასვლელის ძირის დონეზე მოწყობილი ხვრელი, რომელიც ეჭვგარეშეა ადრე მასაღმელო კიბის დასაყრდნობად გამოიყენებოდა.

კოშკი დასრულებული იქნება ბანით

ნაგებობა ციხის დასავლეთ კიდეში (მეციხოვნის სადგომი)

შენობა თითქმის მთლიანადაა დანგრეული. მისი კედლები დაახლ. 1,5 მ სიმაღლეზეა დგანან, გარედან კი, მთლიანად მიწით არიან დაფარული (დასავლეთის კედლის მცირე ნაწილის გარდა).

პროექტის მიხედვით ნაგებობა გაიწმინდება ნაყარი მიწისგან და ნანგრევებისგან. გამაგრდება კედლების მორყეული ნაწილები. გამაგრების შემდგომ არსებულ კედლებს დაემატება დაახლ. 1 მ სიმაღლის ნაწილი (კედლების ძველი და განახლებული ნაწილები გაიმიჯნულ იქნება დემარკაციული ხაზით), რის შემდგომაც შენობა გადაიხურება ხის ძელებზე დაყრდნობილი მიწური ბანით.

შენიშვნები:

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ციხის სარესტავრაციო სამუშაოების დაწყებამდე, ჩატარდება მისი არქეოლოგიური შესწავლა (იხ გენერალური გეგმა, რომელზეც მონიშნულია გასათხრელი ტერიტორია – ფართის მითითებით). არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოებისათვის აუცილებელია ციხის ტერიტორიაზე დროებითი ხის საცხოვრებლის აგება. შენობა აგებულ იქნება ციტადელის დასავლეთით, აღმოსავლეთიდან მესამე კოშკსა და მოზრდილ ნაგებობას შორის – სწორ ადგილზე (ადგილი შერჩეულია ჩვენს მიერ). გარდა ამისა, საჭირო იქნება არქეოლოგიურ გათხრებში მონაწილე პირთა სასმელი წყლით მომარაგების საკითხის მოგვარებაც (სასმელი წყლის გამოყვანას ვფიქრობთ მახლობელი მთიდან – პლასტმასის მილით, რომელიც დაკიდულ იქნება სათანადო ბაგირზე). არქეოლოგიურ სამუშაოებში მონაწილე პირთათვის თავშესაფრად, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ციხის დასავლეთ კიდეში მდგარი კოშკის გამოყენებაც, რისთვისაც საჭირო იქნება მისი ადაპტაცია.

თ. დვალი, არქიტექტორი

ხიხანის ციხე არ არის უბრალო ფეოდალური ციხე-კოშკი, იგი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის ციხეა. მის აგებას, მართალია აბუსერისძეები ხელმძღვანელობდნენ, მაგრამ იგი უშუალოდ გაერთიანებული საქართველოს მეფის მითითებით უნდა იყოს აშენებული. ამას ადასტურებს როგორც ლ. მუსხელიშვილის, ისე თ. ჟორდანიას ნაშრომები.

აბუსერიძე ტბელის მიხედვით, ხვარაზმელების შემოსევისას ქართველი დიდებულები ილტვოდნენ ამ ციხე-ეკლესიისაკენ. ჯალალედინის მიერ 1226 წელს თბილისის დაპყრობის შემდეგ ისინი საქართველოს სხვა მხარეებსაც შეესივნენ. ამის ფაქტის მოწმეა თვით ავტორი, რომელის აღწერს ხვარაზმელთა შემოსევას. 1230 წელს ჯალალედინის მოსისხლე მტრის მონღოლების გამოჩენამ ხელი შეუწყო ქართველთა მიერ ხვარაზმელთა დამარცხებას და საქართველოდან სამუდამოდ განდევნას. ხვარაზმელთა განდევნაში დიდი როლი შეუსრულებია სამხრეთ საქართველოს, კერძოდ, ხიხანის ციხეს. ხიხანის ციხიდან მტრის განდევნას ლ. მუსხელიშვილი ასე გადმოგვცემს: “საყურადღებოა აგრეთვე ცნობა ხიხათა ციხის შესახებ, რომელიც “მტერთა ზედა გაცემული” ყოფილა და ავტორის პაპის აბუსერის და მის ძმას სანანოს კვლავ დაუპყრიათ “ბრძანებითა ღმრთისა სწორთა პატრონთაითა”, ე.ი. მეფისა, რომლის ქვეშ აქ თამარი უნდა იგულისხმებოდეს.”

მისი აზრით, მტერთა განდევნა უნდა მომხდარიყო გიორგი მესამის მეფობის ბოლო დროს და თამარის მეფობის დასაწყისში, 1190-1191 წელს.

ციხე XIX საუკუნემდე მთლიანად დანგრეული არ ყოფილა.

X საუკუნის დამლევიდან აბუსერისძენი ცნობილი ხდებიან ხიხათა ციხის ერისთავებად. ამ გვარის მოღვაწეობა იწყება 1028 წლიდან, ხოლო XIV საუკუნის ბოლოში ისინი აღარსად იხსენებიან. თ. ჟორდანიას მიხედვით აბუსერისძეთა გვარის პირველი წარმომადგენელი ივანე პირველი არტანუჯის ერისთავიც ვიყო.

აბუსერიძეები არტანუჯ-შავშეთისა და აჭარის აზნაურები ყოფილან, შემდეგ ბრძოლებში დაწინაურებულან – ჯერ ერისთავის ხარისხი მიუღიათ, ბოლოს კი ერისთავთ-ერისთავობაც. რამდენიმე ხნის შემდეგ მათ თავიანთი სამფლობელო ტერიტორიები გაუფართოებიათ. ქართლის ცხოვრების მიხედვით: “ერისთავი არტანუჯისა და ხიხათა და ციხისჯუარისა და აწყვერისა ციხისა პატრონი.”

აბუსერიძე ტბელის ვინაობის შესახებ კ. კეკელიძე შემდეგნაირად გადმოგვცემს: “აბუსერიძე ტბელი ყოფილა დიდგვაროვანი კაცი, ძე ხიხათა – აჭარის ერისთავთ-ერისთავის ივანესი და ძმა ვარდანისა და აბუსერისა” მისი შრომები დაწერილი უნდა იყოს 1231-1235 წლებში. ისინი მეცნიერულ-ლიტერატურული ხასიათისაა და უნიკალური ძეგლია ქართულ ლიტერატურაში.

თ. ჟორდანია თავის ქრონიკებში ამტკიცებს, რომ 1172-1173 წლებში საქართველოსა და თურქებს შორის ბრძოლის დროს სულთან ილდიგუზს მუხანათურად შეპარვით ხიხანის ციხე დაუპყრია.

ზ. ჭიჭინაძე, ივერია, 1893.

თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გვ. 221.

გ. ყაზბეგი, Три Месяца в турецкой Грузии Тифлис 1876

დ. ბაქრაძე, არხეოლოგიისკოე პუტეშესტვიე პო გრუზიი ი აღჩარე,